

ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ՝ ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ՍԱՐԳԻՍ ԽՈՐԱՍԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա, 30 մայիսի 1874 թ.

Սիրելի ու թանկագին Սերգեյ Դանիլովիչ*), վերջին անգամ մենք միմյանց հետ տեսնվել ենք 1848 թվին, այսինքն ճիշտ 25 տարի առաջ— քառորդ դար է, հեշտ է ասել: Ես, ինչպես տեսնում ես, դեռ կենդանի եմ, դու էլ, ինչպես լսում եմ, դեռ ողջ ես, փառք Աստուծոյ: Սրանից 25 տարի առաջ մենք միմյանց պատահեցինք, միտդ է, Միսֆերոպոլի հյուրանոցներից մեկում և մինչև լույս քեֆ արինք: Այն օրվանից ես երբեք չեմ դադարել հիշել քեզ ու հետաքրքրվել քո վիճակով ու դրությունը, չգիտեմ դու ի՞նչպես: Եվ որպես ապացույց, որ ես հիշում եմ քեզ, գրում եմ այս տողերը: Հնարավոր է, որ երբ տեսնես դրանք, կարմրես ու մի լուր, տեղեկություն տաս քո մասին: Գոնե մի երկու խոսք գրիր քո մասին, թե ի՞նչ ես անում և ո՞րտեղ է քո բնակավայրը: Հաջորդ ձմեռը, եթե կենդանի մնամ, մտադիր եմ գալ ձեր կողմերը— հարավային ափերը, ծովում լողանալու հա-

մար. իսկ այս տարի ես կանցկացնեմ Կարլսբադում և մասամբ կթափառեմ Իտալիայում, Ֆրանսիայում և Անգլիայում: Ուղարկում եմ քեզ իմ գիտական երկերից մի քանիսը. դու արդյոք տեղեկություն ունե՞ս զբանց մասին: Ձեր կողմերում արդյոք հասկացողություն ունե՞ս, իհարկե, ուսյալ հայերի մասին է խոսքս, թե դրանց և թե Մոսկվայի ու Պետերբուրգի իմ եղբայրակիցների ձեռնարկած մյուս երկրի մասին: Առաջ դու այդպիսի բաներով հետաքրքրվում էիր, չգիտեմ այժմ ի՞նչպես: Համենայն դեպս, ես հավատացած եմ, որ դու մի ակնարկ կձգես առաջդ դրված գրքույկների վրա ու կհիշես անցյալը, անդարձ անցած-գնացած անցյալը: Ավելին չեմ գրում, առաջին անգամվա համար այս էլ բավական է: Ընդունիր իմ բարեկամական shake-hand-ը *) և ողջ եղիր:

Քն էմին

Իմ հասցեն՝ Директору Московской

5-ой гимназии, Никите Осиповичу Эмину:

Մոսկվա, 26 օգոստոսի 1874 թ.

Իմ մանկության անգին ընկե՛ր, արտասահմանից վերադառնալով ես իմ մոտ գտա քո նամակը, որի վրա ոչ ամիսը և ոչ էլ ամ-

սաթիվն էր նշանակված: Ես նամակը տեսնելով այնպես ուրախացա, ինչպես որ ուրախանում եմ տասնյակ տարիներից ի վեր չտեսած ընկերոջը հանդիպելիս: Հույս ունեմ, Սերգեյ Դանիլովիչ, որ այդ քո վերջին նամակը չի լինի: Ես գիտեմ, որ դու նամակագրության շատ էլ սեր չունես, բայց և այնպես վատ չէր լինի, եթե մենք երբեմն միմ-

*) Սերգեյ Դանիլովիչը զրիմցի կալվածատեր հանդուցյալ Սարգիս Դանիլյան Խորասանյանն է, որը գիտնական Մկրտիչ Էմինի մանկության վաղեմի ու սիրելի ընկերն էր և վախճում էր նրա սերն ու հարգանքը: Խորասանյանը վախճանվել է խորը ծերության հասակում իր Բեշարան կոչված կալվածքում, Պերեկոպի մոտ:

*) Shake-hand անգլերեն նշանակում է ձեռքի ցեղում:

յանց արձագանք տանք: Եւ առաջ էլ համոզված էի, որ իմ մրտադրները քեզ դուր կգան ու բավականություն կպատճառեն ոչ թե նրա համար, որ նրանք իրոք լավ են, այլ որովհետեւ նրանք քո սիրելի ընկերոջ աշխատանքի արդյունքը, հեղինակությունն են: Դու գրում ես, թե «քո «Վէպը»-ը^{*)} կորել է»: Քանի որ դու հետաքրքրվում ու կամենում ես այն ունենալ մոտո, ահա ես քեզ ուղարկում եմ մի ուրիշ օրինակ: Այդ «Ուսումնասիրություն» լույս տեսնելուց ի վեր իմ գրված ամբարվել են շատ նորանոր փաստեր, որոնք կարող են հաստատել իմ ունեցած հայացքը հայոց հին վեպի մասին: Երբեք ես դրանք տպագրության կհանձնեմ, եթե միայն կենդանի մնամ: Ես պետք է քեզ ասեմ, որ իմ այս «Ուսումնասիրություն» արդասիրք արդեն շատ ժամանակ է, ինչ արեւմտյան արեւելագետները և մինչև անգամ Մխիթարյանք, թե՛ վեհապետներ ու թե՛ վեհապետներ, ընդունել են: «Երգ թուեւեաց»-ը, որի վրա դու քո նամակում ուղարկություն ես դարձնում, մինչև այսօր էլ դեռ բոլոր արեւելագետների համար մի տեսակ գայթակղությունն էր հանդիսանում. այդ մասին բազմաթիվ ու զանազան կարծիքներ են հայտնվել: Սակայն ես համոզված եմ, որ իմ մեկնությունն ավելի ճիշտ է, քան թե ուրիշներինը. ոչ թե նրա համար, որ այդ մեկնությունն իմն է, այլ որովհետեւ իմ բերած ապացույցները մինչև օրս դեռ չեն հերքված: Դու հարցնում ես, — «մի՞թե «թուեւեաց երգը» նշանակում է ժամանակագրական երգեր»: Այո, որովհետեւ «թուեւեաց» բառը ուրիշ նշանակություն չի կարող ունենալ: Դրա մասին տես Մովսես Խորենացու պատմության վերաբերյալ իմ 112-րդ ծանոթությունը, էջ 272: Իսկ ինչ վերաբերում է առասպել կամ

«առասպելիք» բառին, ես պետք է քեզ ասեմ, որ այդ բառին ժողովրդի վերագրած մտապատկերը մի այլ առանձին նշանակություն ունենալ չէր կարող: Ինձ քաջ հայտնի է, որ արդի հայերը Պարսկաստանում, Հնդկաստանում ու բուն Հայաստանում «առասպել» բառը գրեթե են ածում «անվայել», «խայտառակ» իմաստով: «Առասպելը», ինչպես որ իմ «Վէպը»-ում մեկնաբանված է, նշանակում է առասպելաբանություն և ուրիշ ոչինչ:

Թույլ տուր այժմ, սիրելի Սերգեյ Դանիլովիչ, խնդրել քեզ ինձ հաղորդելու, եթե միայն հնարավոր է, ոգիներին վերաբերող այն հավատալիքները և ուրիշ այդպիսի բաներ, որոնց մասին դու հիշում ես քո նամակում, այսինքն այն հավատալիքները և գրությունները, որոնք պահպանվել են Ղրիմի հայերի մոտ կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել հայ պառակների բերնում, և վերաբերում են մեր հեթանոսական շրջանին: Ես դրանցից կօգտվեի իմ «Հին հայոց կրոնի տեսությունը»^{*)} երկրորդ անգամ հրատարակելու ժամանակ: Դու դրանով շատ ու շատ կպարտավորեցնես ինձ: Ես գնացել էի արտասահման ոչ թե բավականություն ստանալու կամ քեֆի համար, այլ առողջություն կազդուրելու. եղա Բոհեմիայի Կարլսբադի ջրերում: Կարծես թե մի փոքր թեթևություն ստացա լյարդացավից ու փորկապությունից: Սակայն այդ թեթևությունը իսկապես կարելի է զգալ միայն ձմեռը. եթե ես ձմեռը հաջողությամբ անցկացնեմ, գուցե ամառը դամ ձեզ մոտ, Ղրիմ, հարավային ափը, ծովում լողանալու: Այն ժամանակ մենք միասին, ինչպես ասում են тряхнем старинной: Մի երկու խոսք գրիր, թե դու ի՞նչ ես անում, ի՞նչ բանի ես:

Հոգով չափ քեզ մտերիմ

Քն էմին

Մոսկվա, 26 հունվարի 1875 թ.

Անցյալ տարվա սեպտեմբերի 11-ին քո գրած պատմական նամակիդ, սիրելի Սերգեյ Դանիլովիչ, ես միայն այժմ եմ պատաս-

^{*)} Նամակում հիշատակված «Վէպը»-ը հանգուցյալ գիտնականի 1850 թվին գրաբար լեզվով հրատարակած հայտնի «Վէպ հեոյն Հայաստանի» ուսումնասիրությունն է, որի շնորհիվ հայկաբանների ու արեւելագետների շրջանակներում առաջին անգամ մի որոշ ու հաստատուն հայացք կազմվեց հայոց հին վեպի մասին: «Վէպը»-ի շնորհիվ առաջին անգամ հրաշակվեց էմինի անունը: Եվ որքան մեզ հայտնի է, դարձյալ «Վէպը»-ի շնորհիվ է նա պաշտոնապես հայոց լեզվի պրոֆեսորի կոչում ստացել:

խանում, այսինքն չորս ամսից հետո: Իմ այսքան լույսու պատճառը մի շատ հասարակ բան էր — ժամանակ չունեի: Դրա վրա եթե ավելացնենք իմ բնածին ծովությունը, քեզ հայտնի կդառնա, թե ի՞նչու ես այդքան

^{*)} «Հին հայոց կրոնի տեսությունը» 1864 թվին ռուսերեն լեզվով հրատարակված «Очерк религии языческих армян» երկասիրությունն է, որի մեջ հանգուցյալ գիտնականը ի մի ժողովրդով հայ ժողովրդի հեթանոսական շրջանին վերաբերող իրեն հայտնի բոլոր տեղեկությունները, փորձ է արել մի ամփոփ տեսություն կազմելու հին հայոց կրոնի մասին:

երկար ժամանակ լուծվումն պահպանեցի: Կա սակայն և մի երրորդ պատճառ, որ ինձ ստիպեց այդքան հետաձգել ըստ մամլի պատասխանը. ես կամենում էի միանգամից ուղարկել քեզ և՛ նամակս և՛ այն գրքույկը^{*)}, որ սրա հետ միասին կատանաս դու: Այս գրքույկի հրատարակման պատճառը պրոֆեսոր Պատկանյանցի հոգովածն է, որի մասին քեզ ասել է ex քահանան^{**)}, վերջինիս հորեղբայրը, բայց շատ խորհրդավոր կերպով և մեծ վարպետությամբ թագցրել է քեզին, այն ինչ նա շտապել է այդ հոգովածը Տիգրանյանին^{***}) ուղարկել: Պետք է ասեմ քեզ, որ գրքույկս պիտի լույս տեսներ դեռ անցյալ տարվա կիսին, որովհետև այն ժամանակ նա արդեն տպագրված—ավարտված էր Վիեննայում, իմ այնտեղ գտնվածս ժամանակ: Օգոստոսին գրքույկս Վիեննայից ուղարկվեց Ս. Պետրբուրգի գրաքննչական: ատյանը, որը արգելք դրեց նրա վրա, ինչպես մի հրատարակության, որը կարող էր վարկաբեկել պրոֆեսորին ուսանողների առաջ: Ճիշտ է, իմ գրքույկի մեջ կային մի քանի խիստ արտահայտություններ, որոնք առաջ էին եկել Պատկանյանցի ամբողջ հոգովածում տեղ գտած խիստ արտահայտությունների հետևանքով: Սակայն գրաքննչական ատյանը ի նկատի չէր առել այս վերջին հանգամանքը և արգելել էր գրքույկս հասարակության մեջ տարածել: Ես այս դեպքում ստիպված եղա դիմելու տպագրության գործերի գլխավոր կառավարչությանը^{») .} Ըս-

կըսվեց մի երկար գրադրություն, որ շարունակվեց մինչև անցյալ տարվա վերջը և ոչ մի դրական արդյունքի էլ չհասցրեց ինձ, բացի նրանից, որ հաստատվեց գրաքննչական ատյանի որոշումը: Այսպիսի հանգամանքներում ինձ մի բան էր մնում միայն անել, գրքույկիցս դուրս ձգել խիստ արտահայտությունները և այդ ձևով ներկայացնել Մոսկվայի գրաքննչական ատյանին: Ինչպես մտածել էի, այնպես էլ արի. ատյանը թույլատրեց գրքույկիս տպագրությունը և ահա նա այժմ ըստ առաջն է—կարգա՝ տպագրված ժամանակդ ու ասա, թե ի՞նչ տպավորություն է թողնում նա ըստ վրան: Ես ուզում էի, որ իմ գրքույկս տպագրվի ու տարածվի հասարակության մեջ, ոչ այնքան Պատկանյանցին ի նկատի ունենալով, այլ այն նոր մեկնաբանությունների համար, որ ես արել եմ իմ հարուցած խնդրոս ավելի ևս նոր ապացույցներով հաստատելու համար, թե Վահագն—աստվածությունն է: Իմ գրքույկից ուղարկում եմ մի քանի օրինակ—մեկը քեզ, մեկը Տիգրանյանին, երրորդն էլ ուղարկիր Ալթունջիին՝ թեոդոսիա, — ես նրա հետ ծանոթացա անցյալ տարի Կարլսբադում,— և վերջապես մյուսները, ըստ քո բարեհայեցողության, տուր նրանց, որոնք հետաքրքրվում են այդ խնդրով:

Դու արդյոք ծանոթ ես Գաբրիել Այվազյանի հետ, ի՞նչ է անում նա, ի՞նչ դրություն մեջ է հալիբյան դպրոցը, արդյոք գոյություն ունի նա և ի՞նչ վիճակի մեջ է—գրի՛ր այդ մասին: Ես ու Գաբրիել Այվազյանը միմյանց հետ ունեցած հարևանցի ծանոթությունից հետո խզեցինք մեր բարեկամությունը. ես նրա հետ ծանոթացել էի Մոսկվայում, ուր նա մի քանի օր մնաց Քիֆլիսից գալուց հետո: Ես չգիտեմ, դու որևէ տեղեկություն ունե՞ս այն աստվածաբանական վեճի մասին, որ սրանից 10—12 տարի առաջ ծագել էր մեր միջև՝ նրա քրիստոնեական վարդապետարանի առթիվ^{*)}: Ես այն ժամանակ գրել էի ներքին գործոց նախարարին, թե հալիբյան դպրոցի վերատեսչի հրատարակած ձեռնարկը իր մեջ պարունակում է ոչ թե հայլուսավորչական եկեղեցու վարդապետությունը, այլ հայ կաթոլիկների, և այդ ապացույց էի նույն ձեռնարկից քաղված հատվածներով: Այդ հիմունքով ես պահանջել էի, որ

*) Այս գրքույկը, որ էմինը հրատարակել էր 1874 թվին, ուղղված էր Պետրբուրգի համալսարանի արևելյան բաժնի հայոց լեզվի պրոֆեսոր գիտնական Փերովբե Պատկանյանցի դեմ: Գրքույկի հրատարակման շարժառիթ էր ծառայել Պատկանյանցի հայտնի կարծիքը Վահագնի մասին և Վահագնի հայտնի երգի ուսերեն թարգմանության առթիվ նրա արած նկատողությունները: Գրքույկը կրում էր «Ответ на замечания Патканьянца» վերնագիրը: Էմինը իր կարծիքը Վահագնի, իբրև աստվածության, մասին հայտնել էր մի առանձին գրքույկում, որը կրում է «Вахагн—Вишанаках армянской мифологии есть Индра Вритрахан Ригведы» վերնագիրը (1873 թ.):

**) Ex բաճանան Սերովյան վարժապետի որդի Տեր-Գաբրիել Պատկանյանցն է, որը համապատասխան իշխանության կարգադրությամբ այդ ժամանակները բաճանալագործելու իրավունքից զրկվել ու ուղարկվել էր Պետրբուրգի Տեր-Գաբրիել Փերովբե Պատկանյանցի հորեղբայրն էր:

***) Այստեղ հիշված Տիգրանյանը նոր նախկինների Սարգիս Տիգրանյանն է, բարեգործ Գևորգ Էրիզանյանի եղբայրը, հալիբյան դպրոցի տեսուչը:

*) Նամակի մեջ հիշված կրոնի ձեռնարկը Գաբրիել Այվազյանի «Վարդապետարանն» է, որ իր ժամանակին տեղիք է տվել մեծ աղմուկի: Մատթեոս կաթողիկոսը նրա մեջ նկատված թերությունների համար արգելել էր նրա, իբրև կրոնի ձեռնարկի, օգտագործումը դպրոցներում:

Գաբրիել Ալվազյանի ձեռնարկը արգելվի, իբրև մի գիրք, որ հակասում է Հայաստանյայց եկեղեցու ոգուն: Նախարարի հետ սկզբված իմ այդ գրողությունների հետևանքը եղավ այն, որ հրամայեցին Ալվազյանին ժողովել արդեն տարածված օրինակները և այդ ձեռնարկով դպրոցներում բնավ չուսուցանել, կրթությունը: Այնուհետև, մի որոշ ժամանակ անց՝ նեկուց հետո, կարգադրվեց արձակել Ալվազ-

յանին թե՛ դպրոցի վերատեսչի և թե՛ թեմի կառավարչի պաշտոններից *): Ահա այդ ժամանակվանից էլ նա իմ երգվյալ թշնամին է: Տիգրանյանի համար ուղարկում եմ Վահագնի մասին իմ դրած գրքուկից մի օրինակ: Երկու հոգիների էլ, երբ հարմար կհամարես, կուղարկես նրան: Մնաս բարյալ սիրելի ընկեր. գրիր, երբ կամենաս, երբ ժամանակ կունենաս:

Քն էմիև

Մոսկվա, 9 ապրիլի 1876 թ.

Սիրելի և թանկագին Սերգեյ Դանիլովիչ, ուղարկում եմ քեզ իմ մի նոր գրքուկը «Апокрифическое сказание об успении св. евангелиста Иоанна»*), որը հրատարակվեց «Православное обозрение» ամսագրի հունվարի գրքում: Այս անվանված գրվածքը միակն է յուր հնությունը՝ ոչ հունաց և ոչ մյուս լեզուներով նա գոյություն չունի: Այդ մի շատ կարևոր գյուտ է, որ անվանված գրվածքներին հմուտ անձինք ընդունեցին մեծ հնգություն: Պարապ ժամանակ կամ քննելուց առաջ կարդա, կարելի է և հայհոյես ծերունի բարեկամիդ այն ձանձրությունի համար, որ նա պատճառում է քեզ իր գիտական շատասխությունը:

Դու ի՞նչ բանի ես վաղուց է, որ կենդանության նշույլ չես ցույց տալիս: Ես գտնեմ երբեմն գրիչ եմ առնում ձեռս քեզ գրելու, իսկ դու, երբեք: Ամոթ չէ՞: Ես դեռ մի քանի բաներ ունեմ տպագրելու, միայն ծառայությանս տեղի գործերի պատճառով ժամանակ չունեմ, որ վերջնականապես մշակեմ դրանք: Վերջին ժամանակներս չգիտեմ ինչից է, աչքերս սկսել են ցավել, և հենց այս բույսին քեզ նամակ եմ գրում մի աչքով, որովհետև մյուսը կապած է և արգելվում է ինձ երկար գրել: Վերջակես եմ դնում, բավական է՝ ցմյուս անգամ:

Քն էմիև

Մոսկվա, 13 հունիսի 1879 թ.

Красные Ворота, д. Филиппа

Սիրելի պարոնայք **)

Չէ, չէ, բայց դարձյալ ես եմ ձայն տալիս իմ հեռավոր բնակության վայրից, իսկ դու

*) Էմիևը 1876 թվականից սկսած առհասարակ շատ էր զբաղվում անվանված գրվածքներով: Նա, որքան մենք հիշում ենք, ութսունական թվականներին, Մոսկվայի համալսարանի արևելյան պատմության պրոֆեսոր Միլերի ցանկությամբ ու խնդրանքով, կազմել էր մի մեծ ցուցակ, որի մեջ ամփոփել էր հայոց գրականության մեջ եղած և իրեն հայտնի բոլոր անվանված գրվածքները: Ահա հենց այդ ցուցակիցն էին նրա մեկզմեկու հետեից հրատարակած անվանված գրվածքները՝ «Сказание о Преставлении Бого-родиницы и об ея образе, написанным евангелистом Иоанном», նամակում հիշված «Апокрифическое сказание об успении св. евангелиста Иоанна», «Сказание о св. Фадее и Варфоломее, апостолах Армении», «Новооткрытое армянское предание по посланию Публия Лентула в римский сенат об Иисусе Христе»:

**) Էմիևը դիմելով իր ընկերոջը «պարոնայք» բառով, իհարկե կատակ է անում. գրանով նա ուզում է խորապանշանին հիշեցնել նրա՝ իրեն, Էմիևին, «պարոնայք» կանչելու սովորությունը: Հին ժամա-

լուռ ես, փուլթղ չէ, չես էլ մտահոգված իմանալու կենդանի՞ է արդյոք աչևոր ընկերդ: Թեև դու չես հարցնում, բայց նա, ինչպես տեսնում ես, ոչ միայն քեզ տեղեկացնում է, որ ինքը կենդանի է, այլ և դեռ շարունակում է իր թուղթ մրտնելու: Եվ ահա մի քանի մրտաած թերթ, միասին ժողոված, կազմած, նամակի հետ միասին քեզ է ուղարկում, հուսալով, որ դրանք ստանալուց հետո ձայն կտաս այն հասցեով, որ նամակիս վերը գրված է: Այդ հասցեն արդեն ինքն ըստ ին-

նականը կաղարան ձեռարանում սովորություն կար պարզահայ ու հնդկահայ աշակերտներին «պարոնայք» կանչելու, որովհետև նրանք փոխանակ «պարոններ» բառի ընդհանրացած ձևին, սիրել են գործածել նրա գրարար «պարոնայք» ձևը:

*) Գաբրիել վարդապետ Ալվազյանը իր վարած պաշտոններից արձակվեց 1865 թվին, Մատթեոս կաթողիկոսի ցանկությամբ, բանի որ նա Բևաթարիայի թեմի առաջնորդության տեղապահ էր նշանակվել կաթողիկոսական գահի թափուր եղած ժամանակը, առանց նորընտիր կաթողիկոսի գիտության ու հավանության:

բյան քեզ ասում է, թե ես թողել եմ Մոսկովյայի հինգերորդ գիմնազիայի վերատեսչության պաշտոնս: Տաս տարվա վերատեսչությունը, այդքան էլ, եթե ոչ ավելի, տեսչությունը բավականին ձանձրացրել են ինձ, իսկ բոլոր ծառայությունս ավելի քան 40 տարի է— հեշտ է ասել *): Հենց այս պատճառով կուզեի հանգստանալ, դադար առնել և կյանքիս մնացած օրերը ամբողջությամբ նվիրել գիտական պարապմունքի, որովհետև մինչև ցայսօր աշխատել եմ միայն ընդհատումներով, ծառայությունիցս ազատ ձեռք ժամանակները— իսկ գլխումս շատ ծրագրեր ու տպավորություններ կան:

Մի ժամանակ, գարնան սկզբին, իմ գլխում մի միտք հղացավ— այցելել ձեր կողմերը և ամառն անցկացնել հարավում՝ Ղրիմում, լինել, իհարկե, մոտո, ամուր գրկել քեզ և վերհիշել վաղուց անցած-գնացածը— բայց ծուլությունս հալթեց, հետաձգեցի մի

ուրիշ ժամանակի: Եթե ես այդտեղ մի կտոր սեփական հող ունենայի, ո՛հ, այն ժամանակ ես չէի մտածի, կթռչեի ծիծեռնակների երևալուն պես... ի դեպ, չե՞ս կարող արդյոք ասել ինձ, թե ի՞նչ դնով կարելի է ձեր կողմերում հողի մի կտոր ձեռք բերել, բայց այնպիսին, որ հիշեցներ Զվիցերիան, հայտնի բան է, կյանքի համար հարմարություն ունեցող: Բայց գուցե այս տեսակ խոսակցությունները քեզ համար հետաքրքիր չլինեն: Դու երևի մնացել ես նույն անհող, անփուլ մարդը, ինչպես ես քեզ ճանաչել եմ 40 տարի առաջ, այնպես չէ՞:

Ի՛հ, բավական է, շատ խոսեցի: Այժմ հերթը քոնն է. գրիր մանրամասն քո մասին, ոչ ապաքեն երկու տարի է, եթե ոչ երեք, որ ես քեզանից որևէ լուր չունեմ: Նայիր, չժուլանաս: Մնաս բարյավ. պինդ գրկում եմ քեզ. մնամ

Քո էմիլ

Մոսկովա, 26 օգոստոսի 1879 թ.

Красныя Ворота, д. Филитиса.

Սիրելի և անգին պարոնայք,

Հուլիսի 8-ին քո գրած նամակը ինձ վերհիշեցրեց մեր երիտասարդության երջանիկ օրերը, երբ ես ու դու ապրում էինք Եֆրեմովի տանը— ֆլիգելում, որը նայում էր ճեմելիքին: Այժմ այդ տեղում կանգնեցված է մի հույակապ պալատ, որը պատկանում է երկաթուղու նաբոբներից մեկին: Մի՞տո՞ է արդյոք այն ցուրտ տունը, որտեղ ես ու դու կարդում էինք Շեքսպիրից ու մոռանում և՛ ցուրտը, և՛ քաղցը: Բայց մենք երջանիկ էինք, այդպես չէ՞: Իս գոնե, սրտի հրճվանքով եմ հիշում այդ ժամանակը. թուով, գնաց նա անդա՞ր՝ ու տարավ իր հետ կյանքի ողջ «պոեզիան»: Այժմ չկա ոչ ցուրտը, ոչ քաղցը. ընդհակառակը, կա առատություն, բայց չկա այն, որ այն ժամանակ մեր կյանքի երջանկությունն էր կազմում. չկան և նրանք, որոնց հետ անց էինք կացնում մեր օրերը, ժամերը, որոնց հետ մենք տանում էինք և վիշտը և կարոտությունը, որոնց հետ ուրախանում և տխրում էինք ու որոնց հետ վերջին կուպեկներս էինք գլու-

*) Էմիլը տասն տարի տեսչության պաշտոն է վարել կազարյան ճեմարանում և տասը տարի էլ վերատեսչություն արել Վլադիմիրի ու Մոսկովյայի գիմնազիաներում: Յուր 40 տարվա ծառայության մնացյալ մասը— 20 տարին, նա նվիրել է հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցմանը կազարյան ճեմարանի բարձր (լիկեոնական) դասարաններում, սկզբում որպես ուսուցիչ և ապա որպես պրոֆեսոր:

րում: Զկան ոչ Հախվերդյանը,*) ոչ Կորոտկովը,**) ոչ Փոնդոյանը,***) ոչ Ստադլերը****), ոչ Սարգիս Հովհաննիսյանը*****), ոչ էլ Գոնչարովը:*****) Այդ ուրախ, ուշիմ ու կենդանի շարքից միայն մենք ենք մնացել— երկու ավերակներ: Մի քանիսն արդեն կենդանի էլ չեն, իսկ մի քանիսն էլ հեռու են, ինչպես երբեմն ասել է Ստադլերը: Ոչ միայն մի քանիսը, այլ համարյա թե ոչ ոք չկա. ցավալի է, Կոռոս արդեն 13 տարի է, որ կորց-

*) Հախվերդյանը Սևասթ Նովայի հայտնի հրատարակել է թիշկ Գետրոգ Հախվերդյանն է, որի գիտություն մասին մեծ համարում ուներ Էմիլը:

**) Կորոտկովը—Ս. Կորոտկովն է, որի ընկերակցությամբ Էմիլը 1836 թվին ֆրանսերենից ուսանեցնի էր թարգմանել Վիլմանի «Միշին դարերի գրականության պատմությունը»:

***) Այստեղ խոսքը ճեմարանավարտ թիֆլիսեցի Փոնդոյանցի մասին է, որը, ինչպես երևում է նամակից, Էմիլի ընկերներից մեկն է եղել:

****) Ստադլերը Էմիլի «Очерк религии языческих армян» գրքիկի ֆրանսերեն թարգմանողն է: Թարգմանության վերնագիրն է Richerches sur le paganisme Armenien traduit par M. A. de Stadler Paris 1864, որից և կատարվել է հայերեն թարգմանությունը Հով. Տերոյանցի կողմից:

*****) Այստեղ խոսքը ճեմարանավարտ Քիշինկյի Սարգիս Հովհաննիսյանի մասին է:

*****) Գոնչարովը Էմիլի, կազարյան ճեմարանում ուսանող եղած ժամանակվա, ուսադգի դասընկերներից մեկն է:

րել էմ. շոտով արդեն երեք տարի կլինի, որ 22 տարեկան որդիս մեռավ: Հասկանում եմ, որ կյանքը ինձ համար կորցրել է իր բոլոր գրավիչ կողմերը: Ոչ մի բան այլևս չի հետաքրքրում, ապրում ենք արհեստական, առանձնասենյակային կյանքով. դեռ այդտեղ մի հետաքրքրական բան կա, թե չէ, անտանելի կլինի: Ես կարծում եմ քեզ ձանձուրվել պատճառեցի, մեծահոգի եղբոր: Ներքի ինձ, պարոնայք: Մի րոպե ինքս ինձ մոռացա, հիշելով անդարձ կերպով անցած-գնացածը:

Դու քո երկմտի նկատողություններով ըստիպեցիր ինձ թողնել Ղրիմում հող գնելու դիտավորությունս. երևում է, որ ձեր կողմերում գործերը շատ էլ կարգին չեն: Է՛հ, Տիրոջը հանձնենք հողը. լավ կլինի, որ կոպեկները խնայենք արտասահմանի կյանքի համար. կարելի է այնտեղ ավելի մեծ հարմարությամբ հնարավոր լինի տեղավորվել այս ծերությունս օրերում, քան թե Ղրիմում: Մտածում եմ գործերս այնպես կարգավորել, որ եկող 1880 թվի աշնանը կարողանամ տեղա-

փոխվել կամ Փարիզ, կամ Իտալիայի քաղաքներից մեկը: Մերացել եմ և այստեղի սահմաններին չեն հարմարվում իմ ոսկրները, ինձ տաք է պետք: Ահա այս դիտումներով էլ ես հետաձգում եմ իմ քեզ անելիք այցելությունս մինչև մյուս տարի, այսինքն մինչև 1880 թվի աշունը. այդտեղից էլ ես կղիմեմ իմ առաջադրած նպատակին:

Շատ ուրախ եմ, որ շարականի իմ թարգմանությունը*) քեզ դուր է գելել: Ձեզ մոտ Սիմֆերոպոլի հայոց եկեղեցում դու շարականի հարկե կարող ես գտնել ու վերցնել այնտեղից, եթե ցանկանաս համեմատել թարգմանությունը բնագրի հետ, իսկ այդ քեզ հարկավոր է անել, որպեսզի համոզվես, թե ի՞նչպիսի դժվարությունների դեմ անհրաժեշտ է եղել ինձ մաքառել: Դրա համար բավական է միայն համեմատել երկու-երեք շարական:

Մնաս բարյավ, սիրելի պարոնայք, — պինդ գրվում եմ քեզ և խնդրում, որ նամակիս պատասխանես:

Քս էմին

Թանկագին պարոնայք,

Քո պատուական նամակն այսօր ստացա, այսօր էլ հենց այատասխանում եմ. լավ է, որ ժամանակ ունեմ: Իմ գրքույկը «Отрывок из Аполлогии Аристиды»*) ես առանց նամակի ուղարկեցի քեզ, որովհետեւ ցանկանում էի այս հազվագյուտ գործից քեզ էլ մաս հանել, իսկ գրելու ժամանակ չունեի: Քո ասածներին ես պատասխանում եմ կես առ կես, նամակիդ համաձայն:

Եկեղեցական պատմությունը խոսում է միայն Արիստիդեսի և նրա՝ քրիստոնյաների ջատագովության մասին. այս վերջինն էլ կորած է և չի հասել մեր ձեռքը — ոչ հունական բնագիրը և ոչ էլ նրա լատիներեն թարգմանությունը: Զատագովության այդ հատվածը, ինչպես տեսնում ես, գտնվեց հայերեն, Ե դարի, թարգմանությամբ: Այդ հատվածը գրտան Մխիթարյանները և անցյալ տարի հրատարակեցին, իսկ ձեր խոնարհ ծառան էլ այս տարի թարգմանեց այն ու հրատարակեց ռուս դիտականներին ծանոթացնելու համար: Թեև այդ ջատագովությունը հատվածական

Մոսկվա, 28 դեկտեմբերի 1879 թ.

ընդլից է կրում, արևումենայնիվ դա մի մեծ դյուտ է և գիտական աշխարհը կցնծա, կուրախանա, այն հրատարակված տեսնելով: Դուցե հետագայում գտնվի նաև դրա հայերեն ամբողջական թարգմանությունը:

Այս բոլորը, ինչ որ ես այստեղ գրում եմ, կա և իմ համառոտ հառաջաբանում. ի՞նչից է առաջ գալիս, ուրեմն, քո երկրայությունը, չեմ հասկանում: Կարելի է քո ձեռքն է հասնել գրքույկի օրինակներից մեկը, որը հառաջաբան չունի. պատասխան տուր, եթե այդպես է, ես քեզ մի ուրիշ օրինակ կուղարկեմ:

Դու հարցնում ես, թե մի՞թե մինչև քո այդ գյուտն անելը, արևելագետները, դրանց թրվում և Մխիթարյանները, չէին զգացել ու կարծել, որ «Ասողիկ» մակդիրը առաջ է եկել «ասող» հարազատ բառից: Եթե միայն նրանք կարողանային «ասեմ» խոսքի իմաստի մեջ մի այդպիսի բան ենթադրել, այն ժամանակ նրանք հեշտությամբ էլ կորոշեին, «վիպասան, երգիչը ասեն»։ «Երգն վիպասանաց ասէ» և այլն խոսքերի նշանակությունը: Մովսես Խորենացու այդ և դրա մոտ գտնված ուրիշ դուշնաման խոսքերն ու ոճերը, որոնց

*) Էմինի այս թարգմանության լիակատար վերնագիրն է «Отрывок из Аполлогии Аристиды, христианского апологета и афинского философа, представленной им императору Адриану» (1879 թ.):

*) Շարականի ռուսերեն թարգմանությունը՝ «Шаракан, Богослужбные каноны и песни армянской восточной церкви» լույս տեսավ 1879 թվին:

նշանակութիւնն ինձ հաջողեց պարզել, միջոց տուին ինձ գտնելու մեր հին վիպասաններին, այսինքն րապրոդներին, վիպական քերթողների մի ամբողջ աշխարհ և մեր հին վիպի մի ամբողջ հատված խորենացու պրքում: Շարականի իմ թարգմանութիւնը ուսանեմ յեզլով վատ չէ հնչում. հեշտութեամբ է կարգացվում, այդ ես ինքս էլ եմ նկատում ու գգում. և ուրիշ կերպ լինել էլ չէր կարող, ուրիշ կերպ հարկավոր էլ չէր և շարժեր էլ թարգմանել: Անշուշտ դուրսին բան չէր հաղթանքով բանաստեղծական-աստվածաբանական հակիրճաբան, սեղմ լեզվի դժվարութիւնները: Գիտես, թանկագին պարոնայք, ալդ իմ կողմից էլ մի տեսակ, ինչպէս ֆրանսիացիք են ասում, *tour de force* էր. սկսեցի թարգմանել շարականը, այսինքն ձեռնարկեցի այնպիսի գործի, որին ձեռնարկել Ռուսաստանում ոչ ոք չէր համաձայնի ոչ այժմ և ոչ ապագայում: Այստեղ անհրաժեշտ էր իմանալ երկու լեզուն էլ, բացի այդ,

պետք էր իմանալ և աստվածաբանական լեզուն: Դու այդ կհասկանաս, — ուրիշները ո՛չ: Իմ գլխում զանազան մտքեր են պտույտ գալիս, որ պետք է իրագործել: Մտածում եմ երեք մենագրութեան մասին՝ Շամիրամի զրույցի, հայկական աղբյուրների համեմատ, հայկական վիպի, որից մեծ հատվածներ եմ գտել խորենացու մոտ, և հայոց հեթանոսութեան մասին, որի վերաբերյալ շատ նյութեր եմ հավաքել: Սրանցից բացի, ես պատրաստում եմ հրատարակելու խորենացու նոր թարգմանութիւնը: Իմ կատարած առաջին թարգմանութիւնը ինձ չէ գոհացնում. ես այն իսպառ պետք է մշակեմ. առաջին գիրքն արդեն պատրաստ է:

Գրիր ինձ, անգին բարեկամ, երբ ժամանակ ունենաս: Ոչ ապագան չկա ավելի մեծ բավականութիւն, քան թե զրուցելը մի այնպիսի ընկերոջ հետ, որի զգացմունքները դեռ քոնի պես թարմ են մնացել: Շնորհավոր նոր տարի, ցանկանում եմ քեզ լավից լավը, գլխավորապէս առողջութիւն:

Քն էմին

Մոսկվա, 24 նոյեմբերի 1881 թ.

Красные Ворота, д. Гуськова.

Բարի բարեկամ և ընկեր Սերգեյ Դանիլովիչ:

Այս մի քանի տողերիս հետ միաժամանակ դու կստանաս և իմ փոքրիկ գրքուկս*), որ կարծես, քեզ համար շատ էլ անհետաքրքիր

*) Այստեղ հիշված գրքուկը, որի վերնագիրը չի նշված, 1881 թվին Թիֆլիսում գումարված հինգերորդ հնագիտական ժողովի աթիվ էմինի հրատարակած «Монсей Хоренский и древний эпос армянский» գրվածքն է, որի հայերեն թարգմանութիւնը «Մովսէս Խորենացին և հին հայոց վէպերը» վերնագրով Գ. Խ.-ի թարգմանությամբ լույս տեսավ 1886 թվին Թիֆլիսում, որպէս «Արձագանք» շաբաթաթերթի հավելված:

Էմինը Թիֆլիս գալով անձամբ մասնակցել է հինգերորդ հնագիտական ժողովին: Հայ հասարակութիւնը ժողովում նրան այնպիսի սիրով ու խանդավառութեամբ էր ընդունել, որ նա ապշած էր մնացել և ըզգացմունքի հորդութիւնից ու սրտի հուզմունքից արտասովոր նա ընդհանրապէս զարմացած էր մնացել այն փոփոխութիւնից, որ կատարվել էր Կովկասի հայ հասարակութեան շրջանակներում, սկսած 1843 թվին, երբ նա առաջին անգամ այցելել էր Կովկաս, մինչև 1881 թվը, այսինքն 33 տարվա ընթացքում: Հայ հասարակութիւնն այդ ժամանակամիջոցում այնքան էր զարգացել ու հառաչողիմէ մտալորապէս և ազգային տեսակետից, որ Էմինին միանգամայն անհամատալի էր թվում: Էմինը հրճվանքով էր պատմում մեզ

չպետք է որ լինի: Դու այդ կկարդաս ինչպէս մի բան, որ դուրս է եկել մի այնպիսի անուղղա գրչի տակից, որը հին Հա-

իր այն բաղդը տպավորութիւնների մասին, որ նա ստացել էր Թիֆլիսում իրեն ցույց տրված ընդունելութիւնից: Մեծ ու փոքր, ուսուցիչ ու աշակերտ նրան տեսնելուց շտապել էին իրենց սերն ու հարգանքը արտահայտել, որից էմինն այն եղբայրացութեան էր հանգել, որ եթե հայ հասարակութիւնը կարճ ժամանակամիջոցում այնքան է հասունացել, որ նույնիսկ տեղյակ է իր, մասնագետների համար միայն հրատարակած, գիտական գրվածքներին ու ըստ արժանւոյն գիտե գնահատել դրանք, ապա կարելի էր ապահով լինել հայ ազգի ապագայի նկատմամբ: Հայ ժողովրդի զարթոնքը քաղցր հուշերով է պարուրում նրա սիրտը: Նա հետու է վառում այն թախծը, որ բուն էր դրել իր սրտում ազգի վերածնութեան կապակցութեամբ. նա սկսում է հավատալ հայ ազգի վառ ապագային: Այդ օրերին էլ նրա մոտ միտք է հղանում իր ողջ ունեցվածքը ազգին տրամադրել՝ գիտական երկեր հրատարակելու համար, որ և հետագայում իրագործում է Էմինյան ֆոնդը հիմնադրելով:

Էմինը թեև հին մարդ էր, բայց համակիր էր նոր գաղափարներին. նա կողմնակից էր երկրների կառավարման հասարակապետական եղանակին:

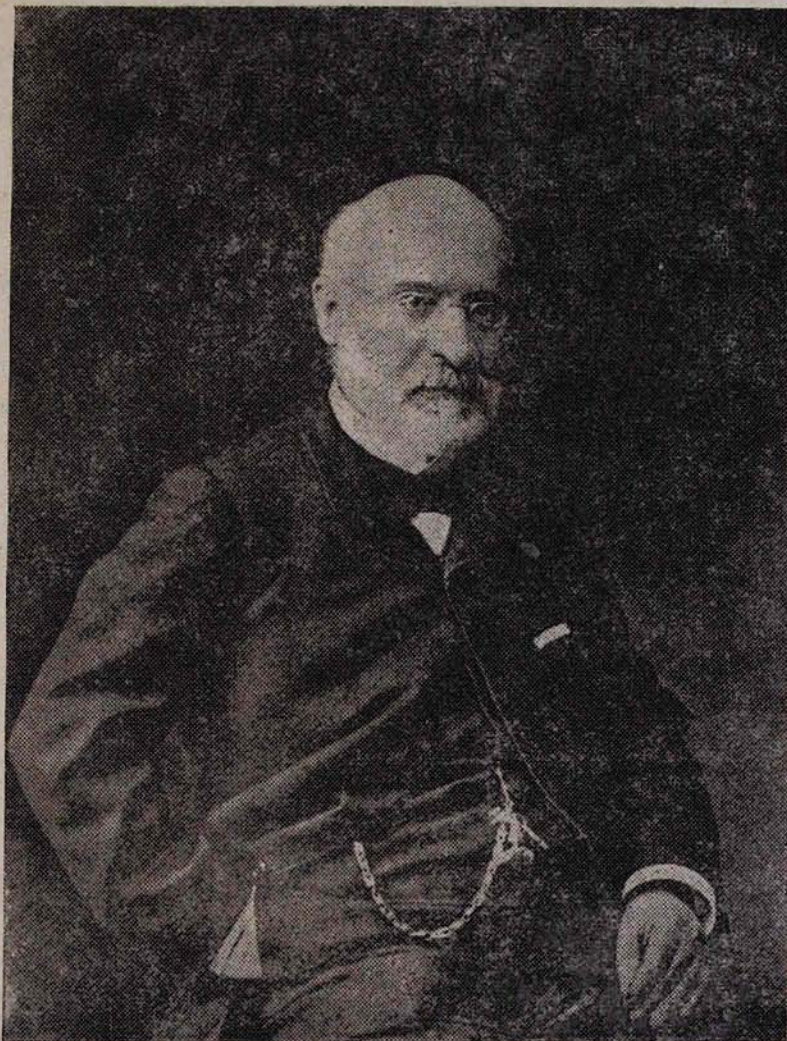
Իր կյանքի վերջին տարիներում նա մեծ հետաքրքրութեամբ հետեւում էր հայերի ազգային շարժմանը:

յաստանի վերաբերյալ նյութերի ուսումնասիրության գործում ոչ հանգիստ և ոչ էլ դադար ունի։ Այդ գրքույկը Մովսես Խորենացու պատմության քննական ուսումնասիրության սկիզբն է. դրան պետք է հետևեն և այլ նույնանման մենագրություններ։ Ես կարծում եմ, որ միայն առանձին մենագրություններով կարելի է և պետք է մշակել մեր պատմությունը, որը տակավին քննադատության չի ենթարկվել։ Միայն այսպիսի ճանա-

պարհով կպատրաստվի այն նյութը, որը ապագա քննադատ-պատմագրի համար պետքական կլինի։

Ձայն տուր, թանկագին պարոնայք, պատասխանիր իմ այս նամակին, որ ես վերջացնում եմ, ցանկանալով մանրամասն տեղեկություններ իմանալ քո առողջական վիճակի մասին։ Շտապում եմ նամակս փոստը հանձնել, մյուս անգամ ավելին կգրեմ։ Պինդ գրկում ու համբուրում եմ քեզ։

Քո էմիլ

Մկրտիչ էմիլ

Մոսկվա, 8 հունվարի, 1882 թ.

Վերջապես, նոյեմբերի 24-ին իմ քեզ գրած նամակիս պատասխանն ստացա քեզ-նից, թանկագին, մտերիմ բարեկամ և ընկեր-Նրկար սպասեցի, բայց և վարձատրվեցի, ստանալով թո ընդարձակ և ճաշակով շարա-դրված նամակը, որի համար և քեզ իմ լիա-բերան շնորհակալությունն եմ հայտնում։ Համբուրում եմ աչքերդ, ամուր սեղմում կրծքիս և նոր տարին թեկոխելու առթիվ ցանկանում եմ քեզ նախ առողջություն, երկրորդը՝ առողջություն և երրորդը՝ դարձյալ առողջություն ու երկար կյանք։

Ես ըո նամակը կարդացի մեծ ուշադրու-թյամբ, և կարծում եմ, որ դու իմ գրքուկիս նշանակությունը մի քիչ չափազանցեցնում ես։ Ես կարծում եմ, որ եթե Մովսես Խորե-նացու հայկազյան շրջանի պատմության մյուս ուսումնասիրողները մինչև այսօր չեն եկել այդ եզրակացության, ապա այդ նրա-նից է, որ նրանք բավականաչափ միջամուկ չեն եղել նրա ուսումնասիրության գործի մեջ, նամանավանդ այն մեկնաբանություն-ներից հետո, որ ես շատ տարիներ առաջ տվել էի ծերունի Խորենացու մոտ դեռ մին-չև այսօր պահպանված հնացած խոսքերին։ Ես ինձ եմ վերագրում այն միտքը, որ վե-րաբերում է Մար-Աբաս-Կատինայի գոյու-թյուն չունենալու, Նինուեի քաղաքական պատմության չգոյության և հայոց ծերունի ու արքո պատմագրի այս մասին ունեցած համոզմունքի հերքման խնդիրներին։ Խոստու-վանում եմ, դրա համար պետք է մեծ քա-ջություն ունենալ, որով և ես զինվեցի, հեն-ման կետ ու նեցուկ ունենալով ժողովրդա-կան վիպը, ինչպես հայկազյան շրջանի գլխավոր աղբյուրներից մեկը։ Բայց այն էլ

պետք է ասեմ, որ դրա համար իմ վրա շատ հարձակվեցին ու հարձակվում են։ Է՛հ, թո՛ղ, կանցնի ժամանակ, կգան ուրիշ օրեր, օրեկ-տիվ կերպով կսկսեն վերաբերվել իմ լուծած խնդրին և ինձ կարգարացնեն։ Եթե կենդանի մնամ, դեռ ես շատ անգամ կվերագրեմ Խորենացու հայկազյան շրջանին. իմ գլխում դեռ շատ մտքեր են պտտվում, դեռ շատ բան կա անելու զանազան, ոչ պատմական, այլ գրական խնդիրների վերաբերմամբ։ Այժմ զբաղված եմ Մովսես Խորենացու իմ թարգ-մանությունը վերստին վերանայելու գործով, այն երկրորդ անգամ հրատարակելու հա-մար։ Վերանայելուց հետո այդ թարգմանու-թյունը միանգամայն ուրիշ կերպարանք կընդունի և դու այն տեսնելով, չես ճանաչի թո սիրելի Խորենացուն։

Այսուհետև ես ավելի շատ ժամանակ կու-նենամ առանձնասենյակային պարապմուն-քի համար, որովհետև բոլորովին թողել եմ պաշտոնս*)։ Այժմ ես ազատ թռչում եմ. նախ և առաջ գարնանը կամ ամռանը ես իմ քայլերը կուղղեմ դեպի Փարիզ, իսկ հետո Ի-տալիա։ Եթե այստեղ, Փարիզում կամ Իտա-լիայում, ինձ դուր կգա, կմնամ ձմեռելու։ Իսկ մինչև որ վերջնականապես կորոշեմ այդ խնդիրը, դեռ կապրեմ Վենետիկում և կաշ-խատեմ Մխիթարյանների մատենադարա-նում, որի գրչագիր մատյանների բաժնում մեծ գանձեր կան պահված։

Սակայն այս բոլորը դեռ in spe-ի՞նչպես կտնորին Աստված, կտեսնենք։

Մնաս բարյալ, պարոնայք, ցմյուս ան-գամ։

Քեզ մտերիմ էմին

Մոսկվա, 18 մարտի, 1884 թ.

իմ մի նոր գրքուկը**), որ իր մեջ բովանդա-

Թանկագին ու վաղեմի բարեկամ և ընկեր Սերգեյ Դանիլովիչ։ Այն ժամանակ, երբ դու ամենևին չես սպասում, իմ նամակը, անկո-չի պես, հյուր է գալիս քեզ և գալիս է ոչ մե-նակ, այլ գրքուկի ընկերակցությամբ, որ իմ նախկին մրտավանդների նման պիտի վրդովե-թո հոգու անդորրությունը։ Ի՞նչ կհրամայես անել, թանկագին ընկեր, ես, ինչպես մի ար-բեցող, մոլություն մեջ եմ ընկել և չեմ կա-րողանում ձեռք բաշել մեր ալևոր Հայաստա-նի անցյալը քրքրելուց։

Նամակիս հետ միասին ուղարկում եմ քեզ

*) Էմինը այդ ժամանակները դեռ բոլորովին չէր թողել իր պաշտոնը։ Ժիշտ է, նա վերջնականապես իր պաշտոնից հրաժարվեց 1882 թվին, բայց ոչ հունվա-րին, ինչպես գրում է նամակում, այլ մայիսին։ Նա այդ ժամանակ դասախոսում էր Լազարյան ձեռնարա-նում, ուստի և չէր կարող տարվա կիսին թողնել իր պաշտոնը, այլ պետք է սպասեր ուսումնական տարվա վերջանալուն, այսինքն մինչև 1882 թվի հունիս ամիսը։

**) Այստեղ խոսքը վերաբերում է Էմինի 1884 թվին հրատարակած «Династический список Хай-кидов» վերնագրով գրքուկին, որը հատվածաբար թարգմանվեց նաև հայերեն (տես «Արձագանք», 1884 թ. № 27)։

կում է Մովսես Խորենացու պատմության իմ սկսած ուսումնասիրության շարունակությունը: Առաջին հրատարակությունն արդեն դուռնես, ես խոսում եմ Խորենացու և մեր վիպի մասին. երկրորդն ահա հասնում է քո ձեռքը: Դրանից հետո կհրատարակեմ երրորդը և այդպես շարունակաբար, մինչև որ, իմ հասկացողության համեմատ, իսպառ կվերջացնեմ Մովսես Խորենացու ամբողջ առաջին գիրքը: Մնացյալ երկու գրքերը ես թողնում եմ ուսումնասիրելու մյուս գիտնականներին: Պատրաստ եմ ընդունելու հերձվածողության համար գլխիս տեղալիք հայհոյանքների և հիշոցների մի ամբողջ տարափ— հայհոյանք ուղղափառ ազգասերներից, հիշոցների նախանձոտ ու բթամիտ ուսումնականներից: Եվ այդ մանավանդ նրա համար, որ քեզ ուղարկած գրքույկիս մեջ պատասխանատվության է ենթարկված և քո ծանոթ

Միքայել Չամչյանը: Սակայն, ինչ և իցե, վիճակը ձգված է. Մովսես Խորենացու առաջին գիրքը պետք է քամել, ինչպես որ հարկն է:

Բայց բավական է:

Կամենում եմ քեզ հաղորդել, գուցե և այդ մի փոքր դեռ կանուխ է, որ այս տարվա օգոստոսին կամ սեպտեմբերին միտք ունեմ Ղրիմ, հատկապես Սիմֆերոպոլ, Գալու, մասնավորապես քեզ գրկելու, քեզ հետ զրուցելու և ընդհանրապես հարավային մաքուր օդ շնչելու համար: Ես այժմ կարող եմ ազատ կերպով գործածել ժամանակս, որովհետև այս արդեն երրորդ տարին է, ինչ թողել եմ պաշտոնս. ես ժամանակիս տներն եմ: Իր ժամանակին ես կգրեմ քեզ և կխընդրեմ մի քանի տեղեկություններ: Հերիք է գրեմ, ցմյուս անգամ:

Քն էմին

9 հուլիսի, 1884 թ.

Село Спасское, по Никол. железн. дороге, станция, Крюкова.

Թանկագին և սիրելի պարոնայք ու մեծ ընկեր.

Ապրիլի 12-ին քո գրած նամակին ես միայն այժմ եմ պատասխանում, այն էլ ոչ Մոսկվայից: Ինչպես տեսնում ես հասցեիցս, ես գյուղում եմ. այստեղ տեղափոխվել եմ մայիսի 25-ին ու կմնամ մինչև օգոստոսի 20—25-ը, եթե միայն շատ վատ եղանակը ինձ չստիպե ժամանակից առաջ քաղաք քաշվել: Ես այստեղ հանգստանում եմ և միանգամայն far niente- էի մեջ եմ: Քիչ աշխատում եմ, շատ կարող եմ և ավելի շատ զբոսնում ու բժշկվում գյուղի մաքուր օդով: Գյուղը, որտեղ ես մնում եմ, գտնվում է Մոսկվայից 35 վերստ հեռավորության վրա: Մի դրացի կալվածատեր կա միայն, իսկ հետո միայն բնություն, բնություն և բնություն ու հանգստություն, որ ես ամեն բանից վեր եմ դասում: Բայց բավ է սրա մասին խոսենք, այժմ ացենք նամակիդ բովանդակությանը, այն է իմ Ղրիմ, Սիմֆերոպոլ, Բեռկ-Բիշարան կատարելիք ճանապարհորդությանս մասին: Դու ցանկանում ես, որ երբ ես քեզ մոտ գալու լինեմ, մի ամիս առաջ հաղորդեմ քեզ այդ մասին. ես այդ այժմ եմ անում: Կգամ քեզ մոտ, իմ վաղեմի Թանկագին ընկերոջս մոտ, անպատճառ, եթե միայն չմեռնեմ: Դուրս կգամ Մոսկվայից օգոստոսի 20-ին կամ 25-ին: Իմ ճանապարհվելու օրվա մասին ես քեզ նախօրոք իմաց կտամ կամ նամակով կամ հեռագրով: Կարճ ու պարզ, ճշմարիտ չէ:

Դու ինձ վախեցնում ես, զգուշացնելով Ղրիմի սեպտեմբերի և հոկտեմբերի կլիմայից ու խորհուրդ տալիս տաք շորեր, մինչև իսկ մուշտակ, վերցնել: Այդ ժամանակները մենք մինչև անգամ Մոսկվայում մուշտակ չենք գործածում: Համենայն դեպս հետս կվերցնեմ, քանի որ դու խորհուրդ ես տալիս, նամանավանդ, որ նա կարող է ինձ պետք գալ վերադառնալու ժամանակ: Սակայն, ես հագնվի թե Ղրիմում մնամ հոկտեմբերի առաջին օրերից ավելի, թող այդ քեզ հայտնի լինի:

Իմ «Հայկազյանց հարստության ցուցակի ուսումնասիրությունը» քեզ դուր չէ գալիս, ինչպես և շատերին, եթե միայն ոչ բոլորին, մեր ինտելիգենտ պահպանողականներին: Ի՞նչ անենք, թող հայհոյեն, թող հերքեն: Այդ բոլոր անհիմն իմաստավորությունները ինձ չեն կարող կասեցնել: Եթե իմ կյանքը երկարի ևս մի քանի տարով և առողջությունս ինձ չղավաճանի, ես ինձնից հետո կթողնեմ Խորենացուն քննության բովից, անցկացրած, մաքրած, որի համար և հետագա սերունդը ինձնից շնորհակալ կմնա: Մենք, ես ու դու, այդ չենք տեսնի որովհետև մեր օրերն արդեն հաշված են:

Սակայն, գիտե՛ս, ես քեզ ինչ կուզենայի սեսել, բայց չէ... ես քեզ այդ կպատմեմ մեր տեսության ժամանակ, երբ մենք նստած կլինենք միասին, Ղրիմի հին ընտիր գինիով լի բաժակները առաջներս դրած:

Եթե մտադրվեն գրելու, ուղարկիր վերը նշված հասցեով, որովհետև ես մինչև օգոստոսի 20-ը այստեղ կմնամ:

Մնաս բարյավ, Թանկագին պարոնայք, ցտեսություն, պինդ գրկում եմ քեզ:

Քն էմին

10 օգոստոսի, 1884 թ.

Գրում եմ քեզ, Թանկագին պարոնայք, մի քանի խոսք, որպեսզի նախապես իմացրած լինեմ իմ քեզ մոտ գալու մասին: Դու ցանկանում էիր, որ ես մի ամիս առաջ իմաց տամ քեզ այդ մասին: Կատարում եմ քո ցանկությունը, հայտնելով, որ սեպտեմբերի սկզբներին ես քեզ մոտ—գյուղումը կլինեմ: Դուրս գալուս օրվա մասին ես քեզ նամակ

կգրեմ, կամ կհեռագրեմ, թող այդ քեզ հայտնի լինի:

Արդյոք դու ստացա՞ր իմ այն նամակը, որ ես քեզ գրել էի քո ինձ տված հասցեով: Ափսոս է, եթե նա կորած ու քո ձեռն ընկած չլինի: Է՛հ, կարելի է այս մեկը հասնի: Մնաս բարյավ, ցտեսություն:

Քն էմին

P. S. Իմաց տալով իմ քեզ մոտ գալու մասին, Թանկագին պարոնայք, միաժամանակ անհրաժեշտ եմ համարում ասել, որ քո տված հասցեն ինձ չի բավարարում, Симферопольского уезда, станция Зуга և այլն. հենց նրա համար ինձ չի բավարարում, որ «Զուլա» կայարանը Փրումի «Երկաթուղիների ուղեցույցում» ամենևին չի նշանակված: Այս պատճառով էլ խնդրում եմ քեզ հենց առաջին թղթատարով հաղորդել ինձ, թե

երկաթուղու մինչև ո՞ր կայարանը ես պետք է տոմսակ վերցնեմ, որպեսզի անսխալ կերպով կարողանամ հասնել ուր հարկն է: Հուլիսի կիսին ես գրել էի քեզ նամակ քո հասցեով, բայց չգիտեմ հասա՞վ քո ձեռը նամակս, թե ոչ. քեզանից ձայն, ծալտուն չկա. մի լուր հաղորդիր, թե Աստված կսիրե՞ս: Նամակներդ գրիր Մոսկվայի իմ տան հասցեով:

Մ. էմին

27 օգոստոսի 1884 թ.

Սույն ամսի 19-ին գրած նամակդ, Թանկագին պարոնայք, շանթահար արեց ինձ, ես երկար ժամանակ չէի կարողանում խելքս գլուխս ժողովել. վերջապես, նամակդ երկու-երեք անգամ կարդալուց հետո միայն, կարողացա պարզ կերպով աչքիս առաջ վերականգնել պատկերը այն ահռելի աղետի, որ անցել է ձեր երկրի, նամանավանդ քո, գլխով: Անհամբերությամբ սպասում եմ քո հաջորդ նամակին, որը դու խոստացել ես ուղարկել երկու շաբթից հետո. գուցե բնությունը խղճա ձեզ և հագեցնի ձեր ընդհանուր ծարավը:

Համար ամեն մի րոպեն Թանգ է: Քո կալվածքին հասած վնասից հետո պետք է այն վերաշինել ու կարգի բերել: Աստուծով դու մյուս տարի քեզ մոտ կհրավիրես վաղեմի ընկերոջդ, որը կուզեր քեզ այնպես ուրախ տեսնել, ինչպես 40 տարի առաջ էիր: Ես ինձ մխիթարում եմ այդ մտքով, գուցե դա իրագործվի:

Հետաձգենք, վաղեմի բարեկամ, մեր տեսությունը մի ուրիշ, ավելի բախտավոր ժամանակի: Քո ներկա հանգամանքներում դու գլուխ չես ունենա ընկերոջդ հետ լինելու, զրույց անելու և ուրախանալու: Այժմ քեզ

Ձեր մոտ երաշտ է, իսկ մեզ մոտ մայիսից սկսած մինչև այսօր անձրևներ են. ամեն բան անձրևը հեղեղել, ամեն բան փչացրել է: 22-ին ես քաղաք վերադարձա, որովհետև գյուղում անհնար էր ապրել. անձրևը և աշնանացուրտը գյուղում մնալը անհնար էին դարձրել: Անհամբերությամբ կսպասեմ քո նամակին:

Մնաս բարով, բարի պարոնայք, մի վհատիր, գուցե պայծառ օրեր գան:

Քն էմին

1 սեպտեմբերի 1884 թ.

Երեկ երեկո ստացա քո հեռագիրը, Թանկագին պարոնայք, և խոստովանում եմ, դարձաքան նրա բովանդակության վրա. «Ջուրը գտնված է, եկեք Բեյուկ—Օնլար կայարանը, հարցրեք ժանդարմին, նա ամեն բան կանխի»: Քո առաջին նամակում ցույց էր տրված Ջուլյա կայարանը, այժմ էլ Բեյուկ—Օնլարն է. առաջ դու ինքդ էիր ուղղում կայարանում ինձ ընդառաջ գալ և կառքով ինձ քո գյուղը տանել, այժմ էլ դու ինձ հանձնում ես մի ժանդարմի, որ ինչպես դու ես գրում, «ամեն բան կանխի»: Սպանես էլ, բան չեմ հասկանում: Հետո՞, «ջուրը գտնված է», ի՞նչ շուր:

Բայց թողնենք այս բոլորը, որ հանելուկի բնավորություն է կրում և խոսենք պարզ լեզվով: Եթե դու իմ երկրորդ նամակը ստացել ես Մոսկվայից, և ոչ թե ամառանոցից, — դու պետք է տեսներ, թե ինչպիսի սար-

սափելի ազդեցություն էր թողել իմ վրա քո այն նամակը, ուր նկարագրում էիր ձեր երկրին, քեզ ու քո կալվածքին հասած աղետը: Այդ իսկ պատճառով ես գրել էի, թե լավ կլինի, որ մենք հետաձգենք մեր տեսությունը մի ուրիշ ավելի բարեհաջող, լավ ժամանակի, մյուս տարվան — կարելի է կհասնենք այդ ժամանակին: Այժմ դու, երևի, ինչպես ընդունված է ասել, հոգսերի, աշխատանքի ձեռքից գլուխ չես թափում և հյուրերի հետ էլ գլուխ ցավացնելու ժամանակ չունես, մինչև անգամ և ինձ հետ: Պարապիր, Թանկագին պարոնայք, քո տնտեսությունը կարգի բերելու գործով և աշխատանքից մի՛ կտրվիր, մի՛ զբաղվիր գաղափարական ցնորքներով մեր տեսակցության մասին. 40 տարի սպասել ենք, մի տարին շատ էլ մեծ բան չէ...

(Նամակի շարունակությունը պատռված է):

17 հոկտեմբերի, 1884 թ.

Ուղարկելով քեզ, Թանկագին ընկեր և պարոնայք, իմ օրերս հանած լուսանկարը, կամենում եմ մի երկու խոսք գրել քեզ և խնդրել, որ դու սիրով ընդունես այս և ոչ թե նեղանալով դեն ձգես: Չգիտեմ ինչո՞ւ, բայց ինձ թվում է, որ դու շատ էլ գոհ չես, որ ես հրաժարվեցի քեզ մոտ գալ քո տնտեսության այդպիսի խառնակ ժամանակը: Այն պատկերը, որ դու նկարագրել էիր քո վերջին նամակում, այնպես ազդեց վրաս, որ ես մտածեցի, թե եթե այդպիսի ժամանակ ես գամ քեզ մոտ, ապա անկող հյուրից էլ վատ կլինեմ, իսկ ես չէի ուզում այդ-

պիսին լինել, այլ կամենում էի ցանկալի հյուր լինել քեզ մոտ: Սերգեյ Դանիլովիչը, մտածում էի ես, այժմ այնքան գործ ունի, որ, ինչպես ընդունված է ասել, գլուխ չի թափում գործից: Ես ուստի նրան մի կարգին չեմ տեսնի, որը անբավականություն կպատճառի ինչպես ինձ, այնպես էլ նրան, և հենց սրա համար էլ ավելի լավ է, որ գնալս հետաձգեմ մի ուրիշ ավելի խաղաղ ժամանակի: Այդ ժամանակը կարող է լինել մյուս տարի—մայիսի կամ սեպտեմբերի սկզբներում, մեկ կամ երկու շաբթով: Եվ այդ, sans rancune, mon bon amie: Մնաս բարյավ, պինդ գրկում եմ քեզ:

Քո էմիլ

Մոսկվա, 28 հունիսի, 1887 թ.

Գրում եմ քեզ, Թանկագին և մտերիմ ընկեր Սերգեյ Դանիլովիչ, մի քանի խոսք դողդոջուն ձեռքով, որպեսզի շնորհակալություն հայտնեմ քեզ, իմ հոբելյանի առթիվ քո գրած սիրալիկ նամակի համար, նամակիդ, որ Քանանյանցը*) կարդաց ճաշի ժամանակ: Նամակդ իմ սրտում շատ բան զարթեցրեց մեր երիտասարդական կյանքի անդարձ կերպով անցած—գնացածից: Ենոր-

հակալ եմ քեզնից, քո բարի զգացմունքների, ճշգրիտ հիշողության համար, հիշողություն, որը քեզ հետ իմ անցկացրած օրերի մասին Թանկագին մանրամասնություններ է պահպանել: Բոլորն էլ հիացած մնացին քո գրածից: Ես հենց այնպես էլ չկարողացա խոսքիս տերը լինել և չայցելեցի քեզ քո գյուղում: Սակայն բավական է, որ դու միայն մի հայացք ձգես իմ այս խզրզանքի վրա, և կհասկանաս, թե ինչ վիճակի մեջ եմ ես: Այլևս գրել չեմ կարող: Մնաս բարյավ և այդ մնաս—բարյավիս հետ լսիր այն ոտանավորը, որ դու մեր հ-

*) Այստեղ հիշված Քանանյանցը (աղադրան ճեմարանի և լիկեոնի վերատեսուչ ղզլարցի Գևորգ Քանանյանցն է, բանաստեղծ Գամառ-Քաթիպյանի հայտնի բարեկամն ու ընկերը:

րիտասարդության օրերին, ուրախ ընդունե-
րիդ սիրում էիր ասել ու երգել.

Հարութիւն, Հարութիւն,

Մամայիդ ոսկի դուլթին

Գիշերը կերթա գողութիւն:

Դու տեսնում ես, որ իմ հիշողութիւնս
դեռ իսպառ մաշված ու հնացած չէ:

Այսօր ես քեզ ուղարկեցի իմ «Հորեկանի
տոնախմբութիւնը»*), որ միայն այս քա-

նի օրս է դուրս եկել տպարանից: Քեզ հա-
մար, երևի, հետաքրքիր կլինի լսել, թե ի՞նչ
և ի՞նչպես խոսեցին Նվրդայի և Ասիայի
դանազան ծայրերում: Մնաս բարյալ թան-
կագին ընկեր, մի անգամ էլ: Եթե ցանկու-
թիւն ունենաս ինձ բավականութիւն պատ-
ճառել, ահա իմ հասցեն. Влпз Красных Ворот,
дом Гуськова.

Քն էմիւն

15 հուլիսի 1887 թ.

Թանկագին բարեկամ Սերգեյ Դանիլովիչ,
Դու վախեցել ես, տեսնելով իմ այլանդակ
ձեռագիրս. ի սեր Աստուծո, հանգիստ եղիր,
արդեն ես այդքան էլ խիստ հիվանդ չեմ,
ինչքան որ դու ես երևակայում: Երեք տարի
սրանից առաջ ես մի թեթև հարված ստացա:
Շատ բժիշկներ եկան ու գնացին. նրանց
մեջ կային նաև բժիշկ-պրոֆեսորներ: Նը-
րանք ինձ ոտքի կանգնեցրին. Դրիմը
ինձ օգուտ տալ չէր կարող: Եթե Աստուծո
օգնութեամբ կատարելապես առողջանամ,
ես կիրագործեմ իմ մտադրութիւնը, քեզ,
իմ վաղեմի և մտերիմ ընկերոջս ու բարե-
կամիս, Բեշարանում այցելելու և քեզ հետ

միասին մի շիշ Դրիմի հին դինի խմելու
մասին: Եվ արդ, չվհատես: Մի բան եմ
միայն փսոսում. ձեռք դողում է և դժվար
է գրել: Իսկույն և եթ պատասխանում եմ
նամակիդ, որպեսզի իմ վերաբերմամբ
չմտահոգվես: Ես դեռ չեմ հրաժարվել գրե-
լուց, հույս ունեմ դեռ ապագայում քեզ շատ
երկեր պարգևելու:

Գրիր այն տպավորութիւն մասին, որ
ստացել ես հորեկանի նկարագրութիւնը
կարդալուց, քո նամակը դրված է վերջում
Մնաս բարյալ, պինդ գրկում ու համբուրում
եմ քեզ: Ես կապրեմ դեռ ևս հինգ տարի»):

Քն էմիւն

Հրապարակելով նշանավոր գիտնական
Մկրտիչ էմինի այս 17-ը նամակները,
պարտք ենք համարում ավելացնել, որ նը-
րանք գրված են ռուսերեն լեզվով, որից և
մենք թարգմանել ենք հայերեն: Այս նա-
մակները գրված են հաստատուն, դյուրըն-
թեռնելի ու գեղեցիկ ձեռագրով, բացի վեր-
ջին երկու-երեք նամակներից, որոնք կրում
են դողդոջուն ձեռքի հետքեր: Վերջին նա-
մակը մանավանդ, այնպիսի դողդոջուն ձեռ-
քով է գրված, որ դժվարութեամբ է կարդա-
վում. երևում է ծերունու գրիչը նրա կյանքի
վերջին տարիներում, դժվարութեամբ էր
հնազանդվում նրան:

Նամակները, օգտվելու և տպագրելու հա-
մար, մեզ էր հանձնել մեր դասընկեր ու սի-
րելի բարեկամ արմավիրցի Գրիգոր Դավթ-
յանցը, որ ստացել էր դրանք նամակատի-
րոջ՝ Խորասանյանի որդուց:

Մենք այս նամակներն իր ժամանակին
օգտագործել ենք մեր «Մկրտիչ Հովսեփեան
էմին» երկասիրութիւնը գրելուց, որը տպա-

**) «Հորեկանի տոնախմբութիւն» գրքի վերնա-
գիրն է «Празднование 50-летнего юбилея учено-
педагогической деятельности Н. О. Эмина».
Москва 1887 г.

դրվել է «Էլումայ» գրական հանդեսի 1900
թվի Ա և Բ գրքերում, իսկ այնուհետև էլ
արտատպվել ու լույս է ընծայվել առանձին
գրքով:

Ներկայումս տպագրութիւն հանձնելով
էմինի այս նամակները, մենք նպատակ
ունենք պահպանել թե դրանց հաջորդա-
կանութիւնը և թե ամբողջական բովանդա-
կութիւնը, մինչդեռ մեր գրքում տեղ են
գտել միայն այդ նամակներից մեջերսված
հատվածներ: Այս նամակների հաջորդակա-
նութիւնն ու ամբողջական բովանդակու-
թիւնը ընթերցողներին հնարավորութիւն
կտան ծանոթանալու գիտնական էմինի
կյանքի, ունեցած զգացմունքների, ծածուկ
տենչերի ու խոհերի հետ: Չնայած այդ նա-
մակները գրված են ընդմիջումներով,
1874-ից մինչև 1887 թվականներն ընկած
ժամանակամիջոցում, բայց կրում են կյան-
քի հիշատակարանի կամ հաջորդաբար գըր-
ված օրագրի բնույթ:

Սույն նամակներին կցում ենք նաև Հրեդ-
կաստանի Կալկաթա քաղաքից մինչև Մոսկ-
վա էմինի կատարած կիսամյա ճանապար-

*) էմինի գուշակութիւնը շարդարացավ, նա մե-
ռավ ավելի կանուխ, 1890 թվի դեկտեմբերի 13-ին:

հորդութեան հետաքրքրական մանրամասնությունը, որը տեղ չի գտել վերը հիշատակված մեր գրքում, որովհետև իր ժամանակին մենք ձեռքի տակ բավարար նյութ չենք ունեցել այդ մասին:

Ուսումնասիրելով Հայաստանի Պետական թանգարանի բազմաթիվ ու թանկարժեք գրական-պատմական նյութերը, մենք Գրիգոր Խալաթյանցի թղթերի մեջ հանդիպեցինք մի քանի թերթիկների պատմականներին, որտեղ Խալաթյանցը «Գծեր էմինի կյանքից» խորագրի տակ մի քանի տեղեկություններ է հաղորդում նրա կյանքի մասին: Հենց այս հատուկտոր տեղեկությունների մեջ էլ գտանք էմինի հիշյալ ճանապարհորդու-

թյանը վերաբերող մանրամասնությունները, որոնք և նյութ ծառայեցին մեր ներկա ներկարգրության համար: Այս նկարագրությունը պետք է դիտել որպես հավելված մեր «Մկրտիչ Հովսեփեան էմին» գրքի, որի մեջ տրված կենսագրականը թերի է մնացել, իր ժամանակին ձեռքի տակ համապատասխան նյութեր չունենալու հետևանքով:

Գրիգոր Խալաթյանցը էմինի մերձավորագույն աշակերտներից մեկն է եղել և անկասկած աչք ճանապարհորդության պատմությունը նրան հաղորդած կլինի հենց ինքը էմինը, ուստի կարելի է հավատ ընծայել Խալաթյանցի հաղորդած տեղեկություններին:

ՊԱՏԱՆԻ ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱԼԿԱԹԱՅԻՑ ՄՈՍԿՎԱ

Ինչը տարեկան Մկրտչին, նրա ծնողները, Նոր Զուլայից ուղարկում են Կալկաթա՝ իր տատ (մոր կողմից) Թանգում—խաթունի մոտ, որը հարուստ վաճառական էմինյանի կինն էր: Մկրտչի Կալկաթայում մնում է հինգ տարի և սովորում Մարդասիրական ճեմարանում, որն այդ ժամանակները, այսինքն 1824—1829 թվականներին, ուներ միայն երեք դասարան: Նա սովորում է հայոց լեզու, կրոն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հայոց և ընդհանուր պատմություն, անգլերեն ու լատիներեն:

Ուշիմ ու աշխատասեր Մկրտչի հավասարապես մեծ հաջողությամբ ուսումնասիրում է ճեմարանում ավանդվող բոլոր դիսցիպլինաները, բայց, դեռ 14—15 տարեկան հասակից սկսած, հատկապես առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում հայոց լեզվի ու պատմության ուսումնասիրմանը, մանավանդ որ նրա ուսուցիչ հայտնի Հովհաննես Ավդալն էլ աշխատում էր պատանու սրտում սեր զարթեցնել հատկապես հենց այդ դիսցիպլինաների նկատմամբ:

Սակայն դեռահաս էմինին Մարդասիրական ճեմարանի տված գիտությունը չի բավարարում, նա միջոցներ էր որոնում իր գիտության թերին լրացնելու:

Հենց այդ ժամանակներն էլ էմինի ձեռքն է անցնում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ծրագիրը, որը ճեմարանի լուսանկարով հանդերձ հրատարակել էր Հովակիմ աղա Լազարյանը և ուղարկել հայաբնակ բոլոր անկյունները: Պատանին տարվում է այդ ծրագրով և հաստատ որոշում անպայման Մոսկվա գնալ ու Լազարյան ճեմարանում ուսանելով, լրացնել իր կրթության թերին:

Սակայն իր այս մտադրությունն իրա-

գործելու համար էմինը պետք է հաղթահարեր երկու մեծ խոչընդոտներ—նախ Մոսկվա տեղափոխվելու դժվարությունը՝ կապված ճանապարհի երկարության ու ճանապարհորդելու հոգսերի հետ, և երկրորդ՝ իր տատի հավանությունը ստանալու դժվարությունը: Թանգում խանիկը կամ Նանին, ինչպես որ ջուլայեցիք սովորություն ունեին հորջորջելու մեծ մորը, շատ էր սիրում իր թոռանը ու ոչ մի կերպ չէր համաձայնի թույլ տալ նրան մի այդպիսի հեռավոր վայր մեկնելու, նախ որպեսզի չզրկվի նրա տնտեսությունից, և երկրորդ՝ կվախենար այս ձևով նրա կյանքը վտանգի ենթարկել:

Մկրտչի սկսում է խնդրել, թախանձել, բայց խանիկը լսել անգամ չէր ուզում այդ մասին: Շատ խնդրելուց հետո, երբ ոչինչ չի օգնում, Մկրտչի դիմում է իր ուսուցիչ Ավդալին, որպեսզի վերջինս միջնորդ հանդիսանալով համոզի տատին՝ թույլ տալու իրեն Մոսկվա մեկնելու և այնտեղ իր ուսման ծառավը հագեցնելու: Ավդալը, որ անկեղծ կերպով գնահատում էր պատանու սերը դեպի գիտությունը և նրան խոստումնալից տաղանդի տեր էր համարում, սիրով հանձն է առնում միջնորդի դեր կատարել: Նա, քանիցս միջնորդելով, վերջապես կարողանում է համոզել խաթունին, որ արգելք չհանդիսանա տաղանդավոր ու ապագա խոստացող պատանու ձգտումների իրագործմանը:

Այդ ժամանակները Կալկաթա է ժամանում շվեդական առևտրական մի նավ Praeciosa անունով, որին նավապետն էր Հիլմ անունով մի գինվորական: Այս նավը պատկանում էր շվեդացի հարուստ վաճառական բարոն Դանթցերին, որը բացի սրանից ուներ

նաև մի քանի ուրիշ նավեր էլ, որոնք առևտրական նպատակներով նավարկում էին հեռավոր երկրներ: Գանթցերը մի գեղեցիկ դուստր ունենր, որի վրա սիրահարվել էր Հիլմը: Նա, որպես նախապայման, Հիլմին առաջարկում է, որ մինչև որ Praeciosa նավը շառացնորդե Կալկաթա ու այնտեղից էլ հաջողությամբ վերադառնա, իր դստեր ձեռքը նրան չի տա: Հիլմը, որ մի շիտակ մարդ ու վարպետ էլ նկարիչ էր, իր սիրածին շուտով տիրանալու համար, համաձայնում ու ճանապարհվում է Կալկաթա, աշխատելով որքան կարելի է շուտ տեղ հասնել, շուտ վաճառել բերած ապրանքը, նոր ապրանք առնել և առանց հապաղելու Ստոկհոլմ վերադառնալ, ուր բնակվում էր իր նշանածը:

Կալկաթայի նավահանգիստը հասնելով Հիլմը, ընդունված սովորության համաձայն, հայտնում է նավի ժամանման, մնալու և մեկնելու ժամկետները:

Էմինը կարդալով Հիլմի հայտարարությունը, որոշում է հենց այդ նավով էլ մեկնել Շվեդիա, մտածելով, որ այնտեղից արդեն հեշտ կլինի Ռուսաստան—Մոսկվա ուղեւորովը: Թանգում խաթունը քանիցս նավապետին իր տունը հրավիրելով մոտիկից ծանոթանում է նրա հետ և համոզվելով, որ կարելի է վստահել նրան, վճարում է ճանապարհածախսը ու իր սիրասուն սանիկին նրա խնամքին հանձնում: Մինչև վերջն էլ այդ ուղևորությանը համաձայն չէր ու ընդիմանում էր միայն Մկրտչի մեծ եղբայրը՝ Ավետիքը, որի ալդպիսի համառ ընդդիմությունը այնքան հարազատից բաժանվելու հանդամանքից չէր բխում, որքան նախանձից:

Լրանում է Կալկաթայի նավահանգստում նավի մնալու ժամկետը. Հիլմի հայտարարության համաձայն, ժամանելուց երկու շաբաթ անց նավը մեկնում է, իր հետ տանելով պատանի Էմինին այնտեղ, որտեղից նա այլ ևս չպիտի վերադառնար: Թանգում խաթունը կարծես նախազգում էր այդ, և դրա համար էր, որ մեծ դժվարությամբ համաձայնվեց բաժանվել նրանից. հրաժեշտի վերջին րոպեներին նա շատ արցունք թափեց, բազում, կարոտագին ու ջերմ համբույրներ դրոշմեց նրա ձեկտին, մեծ դժվարությամբ բաց թողնելով նրան իր գրկից:

Սահում էր նավը Հնդկական օվկիանոսի ալեծովի կոհակների վրայից, շրջանցելով Ասիայի ափերը և նպատակակետ ունենալով հաջողակ հողմի օգնությամբ կտրել—անցնել օվկիանոսի լայնածավալ ջրերն ու

հասնել Ափրիկայի ափերին. այստեղից էլ նա Բարեհուտ հրվանդանի մոտ շրջան գործելով, պետք է մտներ Ատլանտյան օվկիանոսը և ուղիղ դիմեր դեպի նվրոպա: Երկար է տևում ճանապարհորդությունը—ամբողջ կես տարի. Էմինը Կալկաթայից ճանապարհվում է 1829 թվի ապրիլ կամ մայիս ամսին, բայց Ստոկհոլմ է հասնում նույն թվի միայն հոկտեմբեր ամսին:

Մովային ճանապարհորդությանն անընտել Էմինը առաջին իսկ օրերին հիվանդանում է ծովային հիվանդությամբ, որից շատ է տառապում, բայց հետո հետզհետե ընտելանում ու ապաքինվում է: Հիլմը, որը կամաց-կամաց մոտիկություն ստեղծելով հայ պատանու հետ, արդեն բավականաչափ մտերմացել էր ու սիրել նրան, ամեն հնարավոր միջոցներով աշխատում էր հոգալ նրա բոլոր կարիքները ու խնամել նրան: Էմինը նավի վրա յուր ժամանակն անց էր կացնում բնության գեղեցիկ տեսարանները դիտելով ու անգլերեն գրքեր կարդալով, որ նավապետը մեծ պատրաստակամությամբ տրամադրում էր նրան նավի մատենախարանից: Ի միջի այլոց նա նավի վրա կարդում է Սիմֆթի հայտնի «Գուլլիվերի ճանապարհորդությունը»:

Բնության հարատե փոփոխվող տեսարաններն—անջնջելի տպավորություն են թողնում պատանու վրա. շատ տարիներ անցնելուց հետո էլ նա չի մոռանում իր այդ ճանապարհորդական տպավորությունները և ուսանողության տարիներին գրած իր շարադրություններից մեկում վառ գույներով նկարագրելով իր ճանապարհորդությունը, պրոֆեսորներին ու ընկեր—ուսանողներին հետաքրքրություն է շարժում, որոնք շտապում են իրենց հիացմունքն արտահայտել նրան: Այդ տեղի է ունենում Էմինի ուսանող-եղած ժամանակվա առաջին տարում: Գրականության պրոֆեսոր Շեքրյովը ուսանողներին պատվիրում է հատվածներ թարգմանել ֆրանսերենից կամ գերմաներենից և մի ինքնուրույն էլ շարադրություն գրել. այս աշխատանքները ներկայացնելու համար նա որոշ ժամկետ է սահմանում:

Էմինը ծովանալով երկար ժամանակ չի պատրաստում իր աշխատանքը, որի համար էլ նրա ընկերները սկսում են սրախոսություններ անել ու ծիծաղել: Մի օր էլ, երբ շարադրությունները ներկայացնելու համար սահմանված ժամկետը լրանալու մոտ էր, փոխտեսուչը հայտարարում է, որ պրոֆեսորը պահանջել է, որպեսզի շարադրությունները ճիշտ սահմանված օրը ներկա-

յացվեն: Էմինը պրոֆեսորի պատվերը ճշտությամբ կատարած լինելու համար շտապ կերպով թարգմանում է մի հատված Շլեզինգ և գրում, որպես ինքնուրույն շարադրություն, Կալկաթայից—Մոսկվա իր կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը:

Պրոֆեսորը, դարձացած ու հիացած ճանապարհորդության գողտրիկ նկարագրություններ, շարադրությունների մասին իր տված հաշվետվության ժամանակ առանձնահատուկ ուշադրություն է նվիրում Էմինին, իսկ վերջինիս ընկերներն էլ հիացմամբ ու համակրանքով շտապում են սեղմել նրա ձեռքը:

Էմինն իր շարադրության մեջ վառ գուններով էր նկարագրել հրաշալի լուսնյակ գիշերները օվկիանոսի վրա, ահեղ փոթորիկները, լեռնացած ահեղադրող ալիքները, աննման արևածագն ու արևամուտը, խաղաղ ու մեղմ ջրերի հայելին, երբ բանաստեղծի նկարագրածի նմանությամբ կարելի էր ասել.—

«Մովն ի ծոցույն յուր ծածաներ,
Քաղցրիկ օդովն ծիծաղեիր»:

Իր ճանապարհորդության ամենածանր օրերը նա անց է կացնում Բարենհուտ հրվանդանի մոտ, երբ քամին սկսում է փչել հակառակ կողմից ու նավը ստիպված է լինում կանգ առնել և սպասել մինչև որ մրրիկը դադարի ու սկսի փչել բարենհաջող քամին: Մրրիկը մոլեգնում, ալիքները լեռնանում էին ու ջրի երեսը նետում ծովային խոշոր կենդանիներին: Նավը տաշեղի պես վեր ու վար էր շարժվում, թավալում ալիքների մեջ, մերթ լեռնացած ալիքների կատարը բարձրանում ու մերթ էլ զահավիժորեն ջրային անդունդը սուզվում: Ալիքների հզոր հարվածներից շտապով վնասվում է նավի կայմը: Դրությունը օրեցօր վտանգավոր էր դառնում, քանի որ մրրիկը չէր դադարում և քամին էլ շարունակում էր հակառակ ուղղությամբ փչել. բացի դրանից խմելու ջուրը հատնելու վրա էր:

Երկու շաբթից հետո, երբ վերջապես փոխվում է քամու ուղղությունը և փոթորիկն էլ մեղմանում, նավը շտապում է հեռանալ այդ վտանգավոր վայրից, ուր ժայռոտ ափերին նա մոտենալ չէր կարող: Նավը լողում է դեպի սուրբ Հեղինեի կղզին, որտեղ երկու օր հանգստանալով, թե՛ խմելու ջրի պաշար է վերցնում և թե՛ նորոգում վնասված կայմը: Էմինն այստեղ, օգտվելով պատեհ առիթից, իր ուղեկիցների հետ միասին այցելում է Նապոլեոնի գերեզմանն

ու ծաղիկներ քաղում այնտեղից: Այդ ծաղիկները հետագայում շորացած վիճակում նա պահում էր իր սենյակում դրված նապոլեոնի պատկերի հետ միասին, որպես իր ճամբորդության հիշատակ: Այդպիսի ուրիշ հիշատակ էլ է նա իր հետ բերում. Բարենհուտ հրվանդանի մոտ եղած ժամանակ նավաստիներին հաջողվում է մի մեծ շնածուկ որսալ, իր ձագուկներով. Էմինը ձագուկներից երկուսը, որպես իր ապրած դաժան օրերի հիշատակ, վերցնում ու իր հետ բերում է Մոսկվա. այստեղ կազարյան ճեմարանի իր ուսուցիչ Մամիկոնյանի խորհրդով նա այդ շնածուկներին հանձնում է համալսարանի կենդանաբանական թանգարանին:

Սուրբ Հեղինեի կղզուց ճանապարհվելով նավը վերջապես մտնում է Լամանշ ու Անգլիայի ափերին մերձ նավարկելով կանգ առնում Պորտսմութում. այստեղից էլ ուղեվորվելով անցնում է Զուռըր ու հասնում Ստոկհոլմ, ուր տեղի պիտի ունենար նամապետի հարսանիքը:

Շվեդիայում այդ օրերին արդեն խորը ձմեռ էր, երկիրը ծածկված էր ձյունի հաստ շերտով ու ամենուրեք սահնակներով էին ճամբորդում: Էմինը և Հիլմը իջևանում են միևնույն հյուրանոցում. նրանք միասին ճաշում էին, սուրճ խմում, սահնակով դրոսնում, թատրոն հաճախում և միասին էլ այցելում Գանթցերի տունը: Հիլմը Էմինի համեստ բնավորությունը և նրա միայնակ, անմխիթար վիճակը տեսնելով ու թանգում-խաթումի թախանձանքը, իր սանիկին լավ խնամելու մասին, հիշելով ավելի քան մտերմանում է նրա հետ: Մի օր էլ Հիլմը Էմինին տանում է նկարչի մոտ ու նկարահանել տալիս. իսկ նրա աներն էլ մի դրամապանակ է նվիրում, հետևյալ մակագրությամբ «From Baron Cantzer to M. Emin, on the 17 of oct. 1829, at Stokholm, Saturday af, termon, at 6 O'clock»:

Այս անգլերեն մակագրությունից երևում է, որ 1829 թվի հոկտեմբերի 17-ին Էմինը Ստոկհոլմումն է եղել: Դրամապանակը պատրաստված էր կարմիր սաֆյանից: Մինչև իր կյանքի վերջին օրերն էլ Էմինը պահում էր իր մոտ այդ դրամապանակը, որպես հիշատակ Ստոկհոլմում անցկացրած օրերի, Հիլմի մտերմության, նրա աներոջ և վերջինիս դատեր, որի դիմանկարը այնքան հաճախ սիրում էր նկարել Հիլմը Կալկաթայից Շվեդիա վերադառնալիս:

Էմինը Շվեդիայի մայրաքաղաքում մնում

է երկու շաբաթ. երկար մնալու պատճառն այն էր, որ մի հարմար մարդ չէր գտնվում, որը կարողանար ուղեկցել նրան մինչև Ռոսաստան: Վերջապես գտնվում է մի ֆինլանդացի վաճառական, որը առևտրական գործերով Պետերբուրգ պիտի մեկնէր: Հիմի խնդրանքով վերջինս համաձայնում է էմինին իր հետ Ռոսաստան տանել: Նախքան Ռոսաստան ուղևորելը Հիմը էմինին տանում է ռուսաց հյուպատոսարանը, որպեսզի նրա համար անձնագիր ստանա, քանի որ էմինը Կալկաթայից դուրս էր եկել առանց որևէ փաստաթղթի, իսկ Ռոսաստանում պահանջվում էր անձնագիր ունենալ: Էմինը խոսել գիտեր միայն հայերեն, անգլերեն ու մեկ էլ հնդկերեն՝ Կալկաթայի տեղական բարբառով, իսկ հյուպատոսը այդ լեզուները չգիտեր, ուստի թեև չի մերժում նրան անձնագիր տալ, բայց լավ չհասկանալով «armenian» բառը, սխալմամբ անձնագրում գրում է «american» այսպիսով էմինը Ռոսաստան ոտք է դնում իբրև ամերիկացի:

Ֆինլանդացի վաճառականը Աբո քաղաքը և այնտեղից էլ Ս. Պետերբուրգ հասնելով էմինին նախ տանում է շվեդական հյուպատոսի մոտ: Նոյեմբեր ամսվա սկիզբն էր. շվեդական հյուպատոս Ստարկը էմինին պահում է իր մոտ մինչև Մոսկվա գնացող մի ուղևոր է գտնում ու նրա հետ ճանապարհում այնտեղ: Այդ ժամանակ Ռոսաստանի երկու մայրաքաղաքների միջև դեռ

երկաթուղի չէր աշխատում, ուստի էմինը Մոսկվա է ուղևորվում դելիժանսով:

Մոսկվա հասնելով էմինը անմիջապես գնում է Լազարյան ճեմարանը և ներկայանում ճեմարանի հոգաբարձու և խնամակալ աղա Հովհաննես Լազարյանին, որը այդ ժամանակ իր ընտանիքով դեռ Մոսկվայումն էր ապրում: Հովհաննես Լազարյանին շատ է հետաքրքրում էմինի Մոսկվա գալու հանգամանքը, էմինի, որին ուսման անհազուրդ ծառավը ստիպել էր այդքան երկար ու դժվարին ճանապարհ կտրել, բազում արկածների հանդիպել, տանջվել և բոլոր խոչընդոտները հաղթահարելով Մոսկվա հասնել: Նա հրամայում է էմինին անմիջապես ճեմարան ընդունել և այնուհետև էլ միշտ հետևում էր հեռավոր Հնդկաստանից եկած անգրագետ հայ պատանու ուսման ընթացքին ու հոռաջադիմությանը:

Նոյեմբերի 25-ին էմինն առաջին անգամ ոտք է կոխում Լազարյան ճեմարանը, որը հետագայում դառնում է նրա հայագիտական աշխատանքի վայրը և որտեղ նա գիտնականի հռչակ է ձեռք բերում:

*) Գիտնական Մկրտիչ էմինի այս նամակները մենք թարգմանել ենք դեռ 1900 թվին, մեր «Մկրտիչ Հովսեփեան էմին» գրքի համար:

Ներկայումս մենք վերստին ստուգեցինք այդ նամակների թարգմանությունը և անհրաժեշտ խմբագրության ենթարկեցինք: Բացի դրանից, ճշտեցինք դրված ծանոթությունները և նամակներին կցեցինք վերջերս մեր գրած «Պատանի Մկրտիչ էմինի ճանապարհորդությունը»:

